

PRZEMYSŁAW PIASECZNY

ЗАУВАЖЕННЯ ДО ЕТИМОЛОГІЇ ЛЕКСЕМИ
GRZECH – ГРИХ – ГРЕХ
НА МАТЕРІАЛІ
ПОЛЬСЬКОЇ, УКРАЇНСЬКОЇ ТА РОСІЙСЬКОЇ МОВ

Етимологія загальнослов'янської лексеми *grix-grzech-grzech* донині викликає сумніви й вона не до кінця визначена, попри те, що історія її досліджень довга.

Її значення у всіх трьох розглянутих мовах майже таке саме. Найчастіше подається, що це «свідомий виступ з різних приводів проти релігійних або релігійно-етичних норм, догм, настанов, які нав'язані найвищим божеством чи богом або релігійною організацією і які вимагають навернення шляхом покути або покаяння, щоб уникнути надприродної кари в потойбічному житті» [SIJP I: 185, SJP.DS I: 142, JPPSJP: 214, USJP.G: 144, ISJP I: 489, WSU I: 482, Linde II: 143-144, NSJP: 246, ISJP.S: 246, WSJP: 246, SJP1861: 380, SJP.S I: 709, SJP.D II: 1348, SJP.KKN I: 932, SJPPWN I: 213, 100PS: 219, USJP I: 1094, PSWP XIII: 160, SWJP: 80, STS: 25, Даль I: 994-996, ТСРЯ I: 621, ТСРЯ.Д: 241, ТСРЯХХ: 182, БТСРЯ: 224, ТСРЯХХІ: 265, СУМ.Г I: 328, СУМ II: 171, ВТССУМ: 262, НТСУМ I: 668]. Це значення особливо пов'язується з християнським розумінням гріха (доказом цього є біблійська категоризація гріха і гріховності, як

Mgr PRZEMYSŁAW PIASECZNY – doktorant Katedry Języka Polskiego KUL; adres do korespondencji: Biuro Ekspertyz Sądowych w Lublinie, ul. Traugutta 17A, 20-454 Lublin; e-mail: przemekpiaseczny@gmail.com

беззаконня, розбещення, зло, лихо тощо. Гріх, через який у світ увійшли смерть і страждання, передався людям від сатани¹) і не завжди віддзеркалюється в інших віросповіданнях. Таке ж значення виступає вже в найдавніших пам'ятках розглянутих мов, чого підтвердження знаходимо в історичних словниках, пор. *Słownik staropolski* (т. II: 508-512), *Słownik polszczyzny XVI w.* (т. VIII: 193-213), *Słownik polszczyzny Jana Kochanowskiego* (т. I: 564-565), *Słownik języka Jana Chryzostoma Paska* (т. I: 238), *Glosariusz staropolski. Dydaktyczny słownik etymologiczny* (50), *Słownik języka Adama Mickiewicza* (т. II: 567-568), *Словарь русского языка XI-XVII вв.* (вип. IV: 130-131), *Старославянский словарь (по рукописям X-XI веков)* (179), *Материалы для Словаря древнерусского языка* (т. I: 604), *Полный церковнославянский словарь* (133-134), *Словник української мови XVI-першої половини XVII ст.* (вип. VII: 105-107), *Історичний словник українського язика* (т. I, з. II: 621) тощо. Із них виникає, що лексема *grіx-grēx* у східнослов'янських мовах набула вищезгаданого значення вже в XI ст., натомість польські пам'ятки засвідчують лексему *grzech* з XIV ст. (можна припускати, що вона існувала раніше, однак не можна цього рішуче ствердити, тому що не існують давніші пам'ятки польської мови). Друге значення цієї лексеми, яке засвідчене в усіх розглянутих мовах, це «поганий, непорядний учинок, який заперечує загальноприйнятим нормам, провина; якась хиба, помилка, недогляд». Також і це значення знаходимо в найдавніших пам'ятках усіх мов, проте воно фіксується в молодших пам'ятках – тількино з XVI ст. Однак можна припускати, що саме воно було первісним, тому що донині фіксується у всіх слов'янських мовах, їхніх діалектах та говірках (пор. полаб. *grēx*, каш. *grěx*, діал. п. *gżyx*, *gżex*, *gżěx*, *gżyk*, *gżef*, *gżyf*, *gżes* «диявол», нл. *grēch*, вл. *hrěch*, дч. *hřiech*, ч. *hřích*, діал. ч. *hřejch*, *hřých*, слц. *hriech*, діал. слц. *hréch*, *hriéch* слн. *gréh*, схв. *gr̥jeh*, *grijeha*, *gr̥ijeha*, *gr̥iješka* «помилка», дцс. *gr̥xъ*, болг. *grяx*, діал. болг. *grêx*, м. *грев*, рцс. і др. *gr̥xъ*, бр. *grэх* [SEJP.B: 185, SEJP.S I: 368, SE: 157, SP VIII: 207-208, SGO I: 306, SGG: 47, SGGSP: 60, ЭССЯ VII: 114-115, ЭСРЯ I: 456, ИЭССРЯ I: 216, ЕСУМ I: 599, ЕСУМ.Р I: 735, EDSIL: 187, EWSS: 78]) і тільки після прийняття християнства слов'янськими державами семантика звузилася до її релігійного розуміння, як «непорядний учинок проти божих наказів», натомість давнє значення стало периферійним, що найбільш виразно засвідчує *Glosariusz staropolski*, в якому автори називають релі-

¹ П. Мацьків, *Концептосфера Бог в українському мовному просторі*, Київ–Дрогобич 2007, с. 101-102.

гійне значення вторинним, але й інші дослідники підтверджують цю тезу². Після зміни значення виник досить широкий словотвірний ланцюжок дериватів (що пов'язане з характером християнства, яке Анджей Баньковський називає прямо «релігією гріха»³), котрий виразно видно вже в дщ. *grěšъnъ*, *grěšъnikъ*, *grěšiti*⁴, які також, у більшості, спільні всім розглянутим мовам (найважливіші це: *grіshniiй-grеshniiй-grzeszny*, *grіshnik-grеshnik-grzesznik*, *grіshniti-grеshniti-grzeszyć* тощо). Дослідники конфесійної лексики включають лексему *grіx-grеx-grzech* в її релігійному значенні до лексико-семантичної групи термінів, що стосуються теологічних догм, побіч з такими, як: *молитва*, *небо*, *некло*, *рай*⁵ тощо. Інші значення рідше фіксуються й вони неістотні для наших досліджень.

Як сказано на початку, етимологія лексеми *grіx-grеx-grzech* непрозора, між іншим тому, що бракує індоєвропейських еквівалентів. Усі дослідники погоджуються, що праслов'янська постать цієї лексеми – це **grěxъ*, яка внаслідок регулярних фонетичних процесів набула нинішнього вигляду в кожній слов'янській мові. В історії досліджень етимології лексеми **grěxъ* завжди багато питань викликало її закінчення. Такі дослідники, як Макс Фасмер, Іван Гьльбов, Григорій Крилов чи Рік Дерксен, користуючися методом морфологічного аналізу, виділяли в цій лексемі суфікс *-x-*, з допомогою якого в слов'янських мовах творять віддієслівні іменники, які називають дію⁶ (за аналогією до напр. **spěxъ* «поспіх» від **spěti* «поспішати» та **směxъ* «сміх» від **smьjati* «сміятися, насміхатися», в яких суфікс *-x-* є континуантом піє. суфікса *-so-*, за допомогою якого творили саме віддієслівні назви дій⁷) і виводили її походження з лексеми

² Див. SEJP: 161, SEJP.V: 185, SE: 157, SP VIII: 207, ИЭСРЯ I: 216.

³ ESP I, с. 495.

⁴ Див. НАТ: 9, 31, 90, 99, 127, 239-240, А. Znosko, *Słownik cerkiewnosłowiański-polski*, Białystok 1996, с. 82; *Старославянський словарь (по рукописам X-XI веков)*, ред. Р.М. Цейтлин, Р. Вечерка, Э. Благовая, Москва 1994, с. 179-180.

⁵ І. Грималовський, «Наука, альбо способ зложення казанья» І. Гаятовського і становлення української релігійної терміносистеми, в: *Сучасна українська богословська термінологія: від історичних традицій до нових концепцій. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції Львів, 13-15 травня 1998 р.*, ред. М. Петрович, Г. Наконечна, Л. Петрович, А. Ясіновський, Львів 1998, с. 194; І. Черненко, *Лексико-семантичні групи церковно-релігійних термінів у «Російсько-українському словнику наукової термінології»*, в: там же, с. 285-286.

⁶ Див. *Słowotwórstwo języka doby staropolskiej. Przegląd formacji rzeczownikowych*, red. K. Kleszczowa, Katowice 1996, с. 66.

⁷ Див. SP I: 70-71, G. Köbler, *Indogermanisches Wörterbuch*, 2000, http://www.koeblergerhard.de/idg/idg_vorwort.html (доступ з дня 26.05.2014).

**grě(ja)ti* «гріти; пекти; давати тепло», реконструюючи первісне значення як «те, що пече (сумління)» [SEJP.B: 185, SEJP.S I: 368-369, ESP I: 495, SP VIII: 209, ЭСРЯ I: 456, ЭССЯ VII: 115, ЭСРЯ.К: 100, ЕСУМ I: 599, ЕСУМ.Р I: 736, EDSIL: 187, НАТ: 239-240]. Ця етимологія здається не правильною, а навіть наївною (Баньковський називає її прямо безглуздою⁸), з декількох причин. По-перше, лексема **grěxъ* не називає дії як такої, тільки її результат (також у реконструйованому вищезгаданими дослідниками значенні). Гріх – це результат хибних, помилкових дій, а не їх здійснювання. По-друге, ця етимологія переносить виникнення значення лексеми в християнські часи, тобто у X-XI ст., всупереч більшості відповідних термінів, пов'язаних з богослов'ям, яких значення виникло в дохристиянський період. По-третє, пропонувана ними етимологія не знаходить підтвердження в пам'ятках слов'янської писемності [SEJP.B: 185, SP VIII: 209, ESP I: 495, ЭССЯ VII: 115]. Отже, цю етимологію ми повинні зовсім відкинути.

Інші, менше визнані пропозиції етимології, пов'язують лексему **grěxъ* напр. з гр. *χρέος* (*χρεῖος*, *χρέως*, *χρήϊος*) «борг, вина, гріх» (В. Й. Петр, Александр Преображенський) або з гр. *χρίω* «мажу, умащаю», *χροῖζω* «торкати поверхні», *χροιά* «шкіра, колір», (Йосеф Голуб, Франтішек Копечний), лит. *griejù*, *griėti* «збирати вершки», *graištaũ*, *graištýti* «знімати пінку» (Баньковський; Еріх Бернекер; Александер Брюкнер, який бачить тут зв'язок з дцс. *сыгрѣза* «змішання; помилка», *възгрѣзти* «замішати»), звідки нібито виводиться значення «забувати». Деякі дослідники пробувають пов'язати етимологію розглянутої лексеми з дінд. *bhrēsati*, *bhrēšati* «хитається, спотикається», з первісним **ghreṣ-*, **ghreṣa-* з губним приголосним із *bhramṣ-* «падати» (Йарл Шарпантьє). Порівнюють також її походження з лит. *rinkù*, *rikti* «помилятися», причому сл. **grěxъ* нібито з **grěxati* < **g-rěk-sa-ti* (Вацлав Махек), з санск. *garh-*, *garha(ja)ti* «ганьбити; зневажати» (Григорій Дьяченко), або теж з дінд. *hāryati* «прагнути, пожадати» (Сігурд Агрель). Усі ці пропозиції малопереконливі.

Найбільш імовірною етимологією, яку підтримує й автор цієї статті, здається пов'язання з бсл. коренем **groi-so-*, **groj-so-*, **groi-so-s*. У нинішніх балтійських мовах існують такі його континуанти: лит. *graižùs* «крутий, викривлений», лтс. *grèizs* «кривий», «зрадливий, фальшивий; помилковий, хибний», *grèiz-sirdība* «заздрість», *grèiz-sirdīgs* «заздрісний», букв. «з кривим серцем», *greizuonis* «лицемірна людина», *grèizums*

⁸ ESP I: 495.

«зрадливість» (його континуант існував також у прусській мові: Зн. одн. *greiwa-kaulin* «ребро», букв. «крива кістка» [LEW I: 167-168, SEJP.S I: 368-369]). Варто тут також навести два лтс. фразеологізми: *nošaut greizi* «схибити; помилитися» та *viņam izgāja greizs* «йому не вдалося». Зважаючи на семантику наведених балтійських лексем та фразеологізмів, а також на семантику похідної лексеми **grėšiti* «хибити, помилятися, не попадати прямо», «думати неправильно (про кого-небудь)», можна припускати, що первісним значенням бсл. кореня було «кривина, відхилення від чогось», з якого пізніше виникло значення «хиба, помилка», вперше в буквальному значенні, а пізніше й у переносному⁹ (за аналогією до псл. **krivь*: **krivьda* «кривий»): «зло, підлота, несправедливість» як «щось викривлене, неправильно зроблене» [ЭССЯ XII: 171, 175-176] та **pravь*: **pravьda* «прямий»: «справедливість, щирість, правдивість, дійсність» як «щось пряме, правильно зроблене» [SE: 337-338, ЕСУМ IV: 550-551] [SE: 157, SEJP.B: 185, SEJP.S I: 368-369, SP VIII: 208, ЕСУМ I: 599, ЕСУМ.P I: 736, ЭССЯ VII: 115-116, ЭСРЯ I: 457, ИЭССРЯ I: 216]. Приголосний *-x-*, який вищезгадані дослідники вважали суфіксом (за Махеком із дезидеративним значенням, подібно як у псл. **gluxь* «глухий» як «той, хто хоче чути» [SEJP.S I: 296]), являється насправді кореневим звуком (притому можна припускати, що голосний *-ъ* у закінченні виник послідовно з піє. *-os*, подібно як напр. у лексемі **vľьkь* < піє. **uľkʷos*¹⁰), який виник внаслідок одного з найстаріших фонетичних процесів, які наступили в праслов'янській мові – піє. *s* після голосних *i* та *u* (також після *j* та *ц* в дифтонгах), а також після приголосних *r*, *k* (*g*) (пізніше також після *ě*, *ę*) у позиції перед будь-яким іншим голосним, дало псл. *x* (у лит. *s*, *š*¹¹). Цей процес наступив найімовірніше в половині I тисячоліття до н.е.¹², що пересуває виникнення цієї лексеми надовго до прийняття слов'янами християнства та навіть виникнення слов'янського етносу як такого. Ця теорія здається тим більш імовірною, зважаючи на вищезгадану віддіс-

⁹ Пор. L. Moszyński, *Początki słowiańskiego słownictwa religijnego*, в: *Tysiąc lat polskiego słownictwa religijnego*, red. B. Kreja, Gdańsk 1999, с. 9-10.

¹⁰ Див. Cz. Bartula, *Podstawowe wiadomości z gramatyki staro-cerkiewno-słowiańskiej*, Warszawa 2004, с. 131.

¹¹ Див. А. Н. Савченко, *Сравнительная грамматика индоевропейских языков*, Москва 1974, с. 71, 80.

¹² Bartula, *Podstawowe wiadomości z gramatyki...*, с. 132-133; L. Moszyński, *Wstęp do filologii słowiańskiej*, Warszawa 2006, с. 227; Савченко, *Сравнительная грамматика...*, с. 71-72, 80; М.А. Жовтобрюх, О.Т. Волох, С.П. Самійленко, І.І. Слинко, *Історична граматики української мови*, Київ 1980, с. 31.

слівну функцію піє. суфікса *-so-*. Отже, первісний вигляд бсл. лексеми, беручи до уваги наведену інформацію, можна реконструювати як **grois-os*.

Виходячи з думки, що первісний балтослов'янський корінь розглянутої лексеми – це **grois-* та беручи до уваги праїндоевропейське явище аблаута (тобто чергування голосних у складі однієї морфеми), можна запропонувати альтернативну постать цього кореня, як **greis-*¹³, який знаходимо в праїндоевропейському словнику Герхарда Киблера зі значенням «повзати»¹⁴. Притому він відсилає до кореня **ger-*, що постав згідно з вищезгаданим явищем аблаута, який фіксується в різних праїндоевропейських словниках з чотирма значеннями: «збирати», «кричати, звучати, скрипіти», «обертати(ся), крутити, витися» та «рости, будити»¹⁵ [IEW: 382-391, VWIS: 590-599]. Зважаючи на цю альтернацію, обґрунтованим здається припущення, що первісний піє. корінь, з урахуванням приголосного *-s-* як кореневого, міг виступати в постаті **gers-*. Схожий корінь, лише з м'яким приголосним: **ǵers-*, фіксується зі значенням «обертати; гнути, вигинати, згинати; також про гнучке, заплутане галуззя або комиш»¹⁶ [IEW: 392-393, VWIS: 609-610], яке збігається зі значенням бсл. лексеми «кривина, відхилення від чогось», яку можна, таким чином, трактувати як назву результату дії. Проблемою здається початкове *ǵ*, яке згідно з процесом спірантизації повинно перейти в слов'янських мовах у *z*¹⁷. Однак треба пам'ятати, що в цих же мовах, з невідомих причин, виступає декілька кентумових формацій (напр. псл. **gorsь* < піє. **ǵhans-*, псл. **gordь* < піє. **ǵhor-dho-s* тощо)¹⁸, які в балтійських мовах регулярно перейшли в *ž*, *z*. Зважаючи на те, можна б припускати, що, принаймні в деяких діалектах праїндоевропейської мови, існувала альтернація твердий:м'який приголосний, яка не мала впливу на значення лексем. Подальший розвиток **gers* > **grēx-* регулярний, згідний з процесом метатези¹⁹.

Додатковим доказом цієї етимології є деривати розглянутої лексеми, які донині виступають у слов'янських мовах, та її побічні значення, які

¹³ Див. Moszyński, *Wstęp do...*, с. 213; A. Meillet, *Zarys gramatyki porównawczej języków indoeuropejskich*, Warszawa 1919, с. 100-116; *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, red. K. Polański, Wrocław–Warszawa–Kraków 1999, с. 50.

¹⁴ K ö b l e r, *Indogermanisches...*, 2000, http://www.koeblergerhard.de/idg/idg_g.html (доступ з дня 26.05.2014).

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Пор. Bartula, *Podstawowe wiadomości z gramatyki...*, с. 133.

¹⁸ Див. Moszyński, *Wstęp do...*, с. 209.

¹⁹ Див. Bartula, *Podstawowe wiadomości z gramatyki...*, с. 129.

знаходимо в розглянутих мовах. Передовсім значення гріха як помилки, зробленої ненавмисно, вказує на його первісне розуміння, що продовжує давнє, балто-слов'янське значення, підтвердження чого бачимо в історичних словниках та, головним чином, у говірках. У польському словнику Яна Карловіча з початку ХХ ст. зафіксовано дві цікаві для нас лексеми – *ugrzech* [SJP.KKN VII: 250] та *ugrzecha* [SJP.KKN II: 314]. Перша із них називає серед іншого «частину землі, пропущену при оранці» (повторюється в словнику Міхала Арцта з цим же значенням і приміткою про її говірковий характер²⁰), натомість друга «помилку в праці скляра». Тут бачимо безпосередній зв'язок із пропонованим первісним значенням «хиба, помилка». Самуїл Лінде фіксує у своєму словникові дієслівний дериват *ugrzeszyć* (але бракує в ньому відповідного іменника) зі значенням «промахнутися» [Linde VI/I: 111]. У нинішніх словниках польської мови жодна з наведених лексем не фіксується, але знаходимо її в говіркових словниках: *ugrzech/uzych* «частина землі, пропущена під час оранки» (у давньому Радинському деканаті Люблінського воєводства) та «невеликий земний вал поміж двома борознами, утворений під час ралянки» (околиці Тикоцина в Підляському воєводстві) [SGP VI: 16], *grzecha* в південній Померанії [MSGP: 81], *ugrzecha* в північній Мазовії та південній Померанії [MSGP: 304]. Присутність тих лексем у північній Польщі, неподалік балтійських земель, можна пояснювати їхнім спільним балто-слов'янським походженням або запозиченням з балтійських мов (точніше з пруської), натомість у південно-східній Польщі, згідно з поглядом Владислава Цирана, їх треба вважати запозиченнями з українських говірок²¹, тим паче, що український відповідник, лексема *ogpих*, донині фіксується в словниках української мови з двома значеннями «пропущене або погано оброблене місце під час оранки, сівби і т. ін.», та ширшим, імовірно давнішим «помилка» [МНС I: 555, ВТССУМ: 827, СУМ V: 622, СУМ.Г III: 37, НТСУМ III: 69]. У російській мові лексема *ogpex* з обидвома наведеними значеннями фіксується передовсім у найдавніших словниках, у нинішніх лише іноді [Даль II: 1666, ТСРЯ I: 754, БТСРЯ: 699]. У російській мові виступає також лексема *погрешность* зі значенням «помилка, неправильність; несправність з причини когось» [Даль III: 404, БТСРЯ: 857], в українській мові їй відповідає лексема *прогрпих* [МНС II: 769, СУМ.Г III: 463, СУМ VIII: 162, НТСУМ III: 777, ВТССУМ: 149].

²⁰ SJP II: 959.

²¹ W. Cyran, *Gwary polskie w okolicach Siedlec*, Łódź 1960, с. 225.

Схожі значення фіксують також говіркові словники східнослов'янських мов. У російських говірках, передусім північно-західної та північної Росії, знаходимо такі лексеми: *грехва* (Більський район Тверської області) «огріх» [СРНГ VII: 135], *огреховина* (Калузька область), *огрешность* (околиці міста Уральськ у західному Казахстані) «огріх», *огрешать* (Медвеж'єгорськ у Республіці Карелія) «копати грядки» [СРНГ XXII: 354-355], а в мішаних російсько-українських говірках донських козаків лексеми *огрех/агрех* «огріх» [ДС: 210, ТКС: 100]. В українських говірках також видно давнє значення лексеми *гріх*: *взгріх*, *загрех*, *згрех*, *зогриех*, *зріх*, *ізгрех*, *узгрех*, *узріх* «огріх» [ЕСУМ I: 598-599], *грех* «огріх» [ЭССЯ VII: 115]. У гуцульських говірках знаходимо лексему *грішниця / грішници* «пропуск при садінні, косінні; пропуск при тканні» [ГГКС: 49, МСГГ: 40]. Друге значення «пропуск при тканні», яке в північнослов'янських говірках виступає лише в гуцулів, можна пояснювати походженням цього етносу, в генезисі якого важливу роль відіграли, як відомо, волохи, які раніше мешкали побіч з південними слов'янами, а донині в сербських говірках існує лексема *grìješka* «помилка при тканні»²². Більшість наведених утворень постало шляхом префіксації. У польській мові найчастіше використовується префікс *u-*, який уживається, щоб виразити просторове семантичне відношення «поблизу чогось»²³. Отже, можна б припускати, що в цьому випадку його вжито на означення «щось помилкове біля правильного», хоча в контексті східнослов'янських лексем можна припускати, що префікс *u-* виник під впливом південнокресового діалекту польської мови, в якому початкове *o-* підлягало процесові лабіалізації²⁴. Можливо також, що це результат компенсаційного продовження, внаслідок якого в мові кресових поляків, під впливом української мови, виник дифтонг *uo*, який пізніше, знаходячи підтримку у сусідніх польських говірках Мазовії та Малополющі, перейшов саме в *u*-²⁵. Натомість префікс *o-*, зважаючи на давньопольський матеріал, міг служити творенню іменників зі значенням пустоти, недоліку, браку (пор. дп. *oprzasnek* «стан без кислоти» [SS V: 617]).

²² *Glosariusz staropolski. Dydaktyczny słownik etymologiczny*, red. W. Decyk-Zięba, S. Dubisz, Warszawa 2008, с. 50.

²³ *Słowotwórstwo języka doby staropolskiej...*, red. K. Kleszczowa, Katowice 1996, с. 384.

²⁴ Див. Z. Kurzowa, *Polszczyzna Lwowa i Kresów południowo-wschodnich do 1939 roku*, Kraków 2006, с. 57.

²⁵ Див. Z. Klemensiewicz, *Historia języka polskiego*, т. II, Warszawa 1985, с. 288-290.

Проведений аналіз дозволяє нам прийняти єдину етимологію для псл. лексеми **grěxъ* з бсл. **grojs-os*, можливо з піс. **gers-/ *ġers-*, з подальшим послідовним фонетичним розвитком та із семантичною зміною з буквального значення на обмежене релігійне. Тим самим поширюється до п'яти псл. лексичний фонд, успадкований прийнятим слов'янами християнством, який, згідно з думкою польських дослідників Едварда Кліха, Станіслава Роспонда та Станіслава Дубіша, складався з чотирьох лексем: *bóg, święty, niebo, piekło* (в яких зрештою фіксують таку ж саму семантичну зміну)²⁶.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

1. НАЗВИ МОВ

болг. – болгарська	п. – польська
бр. – білоруська	піс. – праіндоевропейська
бсл. – балтослов'янська	полаб. – полабська
вл. – верхньолужицька	псл. – праслов'янська
гр. – грецька	р. – російська
діал. – діалектальний	рпс. – руськоцерковнослов'янська
дінд. – давньоіндійська	санск. – санскрит
др. – давньоруська	сл. – слов'янська
дцс. – давньоцерковнослов'янська	слн. – словенська
дч. – давньочеська	слц. – словацька
каш. – кашубська	стсл. – старослов'янська
лит. – литовська	схв. – сербохорватська
лтс. – латиська	у. – українська
м. – македонська	ч. – чеська
нл. – нижньолужицька	

2. СКОРОЧЕННЯ НАЗВ СЛОВНИКІВ

[**Uwaga do Autora: w słownikach wielotomowych proszę podać ilość tomów**]

100PS – *100 tysięcy potrzebnych słów*, red. J. Bralczyk, Warszawa 2005.

EDSIL – R. Derksen, *Etymological Dictionary of the Slavic Inherited Lexicon*, Leiden–Boston 2008.

²⁶ Див. Е. Кліх, *Polska terminologia chrześcijańska*, Poznań 1927, с. 57-58; S. Rospond, *Kościół w dziejach języka polskiego*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1985, с. 29; S. Dubisz, *Język-historia-kultura (wykłady, studia, analizy)*, Warszawa 2002, с. 95-96.

- ESP – A. Bańkowski, *Etymologiczny słownik języka polskiego*, t. I-II, Warszawa 2000.
- EWSS – F. Miklosich, *Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen*, Wien 1886.
- HAT – L. Sadnik, R. Aitzetmüller, *Handwörterbuch zu den altkirchenslavischen Texten*, Heidelberg 1955.
- IEW – J. Pokorný, *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*, Bd. I, Bern 1959.
- ISJP – *Inny słownik języka polskiego*, red. M. Bańko, t. I-II, Warszawa 2000.
- ISJP.S – *Ilustrowany słownik języka polskiego*, red. E. Sobol, Warszawa 2004.
- JPPSJP – B. Dunaj, *Język polski. Popularny słownik języka polskiego*, Warszawa 2007.
- LEW – E. Fraenkel, *Litauisches etymologisches Wörterbuch*, Bd. I-II, Heidelberg–Göttingen 1962.
- Linde – S. Linde, *Słownik języka polskiego*, t. I-VI, Warszawa 1994-1995 (reprint oryginału: Lwów 1855-1860).
- MSGP – *Mały słownik gwar polskich*, red. J. Wronicz, Kraków 2009.
- NSJP – *Nowy słownik języka polskiego*, red. E. Sobol, Warszawa 2002.
- PSWP – *Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny*, red. H. Zgólkowa, t. I-L, Poznań 1994-2005.
- SE – I. Malinor, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa–Bielsko-Biała 2009.
- SEJP – A. Brückner, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 1927.
- SEJP.B – W. Boryś, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 2005.
- SEJP.S – F. Sławiński, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, t. I-V, Kraków 1952-1956.
- SGG – J. Kobylńska, *Słownik gwary gorczańskiej (zagórzańskiej)*, Kraków 2001.
- SGGSP – S.A. Hodorowicz, *Słownik gwary góralskiej Skalnego Podhala*, Nowy Targ 2004.
- SGO – J. Kąś, *Słownik gwary orawskiej*, t. I-II, Kraków 2011.
- SGP – J. Karłowicz, *Słownik gwar polskich*, t. I-VI, Kraków 1900-1911.
- SIJP – M. Arct, *Słownik ilustrowany języka polskiego*, t. I-II, Warszawa 1929³.
- SJP.D – *Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski, t. I-XI, Warszawa 1958-1969.
- SJP.DS – L. Drabik, E. Sobol, *Słownik języka polskiego*, t. I-II, Warszawa 2007.
- SJP.KKN – *Słownik języka polskiego*, t. I-VIII, red. J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, Warszawa 1900-1919.
- SJP.S – *Słownik języka polskiego*, t. I-III, red. M. Szymczak, Warszawa 1992.
- SJP1861 – *Słownik języka polskiego, obejmujący...*, red. A. Zdanowicz, M. Bohusz Szyszka, J. Filipowicz, W. Tomaszewicz, F. Czepliński, W. Korotyński, B. Trentowski, Wilno 1861 (reprint: Warszawa 1986).
- SJPPWN – *Słownik języka polskiego PWN*, red. L. Drabik, E. Sobol, t. I-II, Warszawa 2007.
- SP – *Słownik prasłowiański*, red. F. Sławiński, t. I-VIII, Wrocław–Warszawa–Kraków 1974-2001.
- SS – *Słownik staropolski*, red. S. Urbańczyk, t. I-XI, Wrocław–Kraków–Warszawa 1956-2002.
- STS – E. Małek, J. Wawrzyńczyk, *Mały słownik terminologiczny literatury, folkloru i kultury staroruskiej*, Łódź 1995.
- SWJP – *Słownik współczesnego języka polskiego*, red. B. Dunaj, Kraków 2000.
- USJP – *Uniwersalny słownik języka polskiego*, red. S. Dubisz, t. I-IV, Warszawa 2003.
- USJP.G – J. Grzenia, *Uniwersalny słownik języka polskiego*, Katowice 2009.
- VWIS – A. Walde, *Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprachen*, Bd. I-II, Berlin–Leipzig 1930 (Nachdruck aus 1973).
- WSJP – *Wielki słownik języka polskiego*, red. E. Sobol, Warszawa 2006.
- WSU – *Wielki słownik ucznia*, red. M. Bańko, t. I-II, Warszawa 2006.
- БТСРЯ – *Большой толковый словарь русского языка*, red. С.А. Кузнецов, Санкт-Петербург 2000.
- ВТССУМ – *Великий тлумачний словник сучасної української мови*, red. В.Т. Бусел, Київ 2005.

- ГГКС – Гуцульські говірки. *Короткий словник*, ред. Я. Закревська, Львів 1997.
- Даль – *Толковый словарь живого великорусского языка*, т. I-IV, Санкт-Петербург–Москва 1903-1907.
- ДС – А.В. Миртов, *Донской словарь. Материалы к изучению лексики донских казаков*, Ростов на Дону 1929.
- ЕСУМ – *Етимологічний словник української мови*, ред. О.С. Мельничук, т. I-VI, Київ 1982-2003.
- ЕСУМ.Р – Я.Б. Рудницький, *Етимологічний словник української мови*, т. I-II, Вінніпег 1962-1972.
- ИЭСРЯ – П.Я. Черных, *Историко-этимологический словарь современного русского языка*, т. I-II, Москва 1990.
- МНС – Є. Желеховський, *Малоруско-німецькиц словарь*, т. I-II, Львів 1886.
- МСГГ – Ю. Піпаш, Б. Галас, *Матеріали до Словника гуцульських говірок. Косівська Поляна і Російка Рахівського району Закарпатської області*, Ужгород 2005.
- НТСУМ – В. Яременко, О. Сліпущко, *Новий тлумачний словник української мови*, Київ 1998.
- СРНГ – *Словарь русских народных говоров*, ред. Ф.П. Филин, вып. I-XLIII, Ленинград 1965-2010.
- СУМ – *Словник української мови в 11-ти томах*, т. I-XI, Київ 1971-1977.
- СУМ.Г – Б. Грінченко, *Словарь української мови*, т. I-IV, Київ 1907-1909.
- ТКС – В. Ремчуков, *Толковый казачий словарь*, Волгоград 2007.
- ТСРЯ – *Толковый словарь русского языка*, ред. Д.Н. Ушаков, т. I-IV, Москва 1935-1940.
- ТСРЯ.Д – *Толковый словарь русского языка*, ред. Д.В. Дмитриев, Москва 2003.
- ТСРЯХХ – *Толковый словарь русского языка конца XX века. Языковые изменения*, ред. Г.Н. Складарская, Санкт-Петербург 2000.
- ТСРЯХХI – *Толковый словарь русского языка начала XXI века. Актуальная лексика*, ред. Г.Н. Складарская, Москва 2007.
- ЭСРЯ – М. Фасмер, *Этимологический словарь русского языка*, т. I-IV, Москва 1986.
- ЭСРЯ.К – Г.А. Крылов, *Этимологический словарь русского языка*, Санкт-Петербург 2004.
- ЭССА – *Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд*, ред. О.Н. Трубачев, вып. I-XXXVIII, Москва 1974-.

ЗАЛИШКОВА БІБЛІОГРАФІЯ

- Bartula Cz.: *Podstawowe wiadomości z gramatyki staro-cerkiewno-słowiańskiej*, Warszawa 2004.
- Birzvalka I.: *Słownik polsko-łotewski. Poļu-latviešu vārdnīca, Rīgā* 1999.
- Суран W.: *Gwary polskie w okolicach Siedlec, Łódź* 1960.
- Dubisz S.: *Język–historia–kultura (wykłady, studia, analizy)*, Warszawa 2002.
- Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, red. K. Polański, Wrocław–Warszawa–Kraków 1999.
- Glosariusz staropolski. Dydaktyczny słownik etymologiczny*, red. W. Decyk-Zięba, S. Dubisz, Warszawa 2008.
- Janów J.: *Słownik huculski*, Kraków 2001.
- Klemensiewicz Z.: *Historia języka polskiego*, t. I-III, Warszawa 1985.
- Klich E.: *Polska terminologia chrześcijańska*, Poznań 1927.

- Köbler G.: Indogermanisches Wörterbuch, 2000, <http://www.koeblergerhard.de/idgwbin.html> (доступ з дня 26.05.2014).
- Kurzowa Z.: Polszczyzna Lwowa i Kresów południowo-wschodnich do 1939 r., Kraków 2006.
- Lalis A.: Podręczny słownik polsko-litewski, Wilno 1919.
- Latviešu-krievu vārdnīca, red. L. Žīgure, A. Putāne, I. Liepiņa, t. I, Rīga 1979; red. I. Liepiņa, A. Pavlovska, A. Putāne, R. Salenice, L. Žīgure, t. II, Rīga 1981.
- Meillet A.: Zarys gramatyki porównawczej języków indoeuropejskich, Warszawa 1919.
- Moszyński L.: Początki słowiańskiego słownictwa religijnego, w: *Tysiąc lat polskiego słownictwa religijnego*, red. B. Kreja, Gdańsk 1999, c. 7-12.
- Moszyński L.: Wstęp do filologii słowiańskiej, Warszawa 2006.
- Rospond S.: Kościół w dziejach języka polskiego, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1985.
- Słownik języka Adama Mickiewicza, red. K. Górski, S. Hrabec, t. I-XI, Wrocław–Warszawa–Kraków 1962-1983.
- Słownik języka Jana Chryzostoma Paska, red. H. Koneczna, t. I-II, Wrocław–Warszawa–Kraków 1965-1973.
- Słownik polszczyzny Jana Kochanowskiego, red. M. Kucala, t. I-V, Kraków 1994-2012.
- Słownik polszczyzny XVI w., red. M. R. Mayenowa, t. I-XXXIV, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1966-.
- Słowotwórstwo języka doby staropolskiej. Przegląd formacji rzeczownikowych, red. K. Kleszczowa, Katowice 1996.
- Znosko A.: Słownik cerkiewnosłowiańsko-polski, Białystok 1996.
- Грималовський І.: «Наука, альбо спосіб зложення казання» І. Гаятовського і становлення української релігійної терміносистеми, в: *Сучасна українська богословська термінологія: від історичних традицій до нових концепцій. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції Львів, 13-15 травня 1998 р.*, ред. М. Петрович, Г. Наконечна, Л. Петрович, А. Ясіновський, Львів 1998, с. 191-196.
- Дьяченко Г.: Полный церковно-славянский словарь (с внесением в него важнейших древне-русских слов и выражений), Москва 1993 (репринт с 1900).
- Жовтобрюх М.А., Волох О.Т., Самійленко С.П., Слинько І.І.: Історична граMATика української мови, Київ 1980.
- Історичний словник українського язика, ред. С. Тимченко, т. I, з. 1-2, Харків–Київ 1930-1932.
- Мацьків П.: Концептосфера Бог в українському мовному просторі, Київ–Дрогобич 2007.
- Онишкевич М. Й.: Словник бойківських говірок, ч. 1-2, Київ 1984.
- Преображенский А.: Этимологический словарь русского языка, т. III, Москва 1910-1914.
- Савченко А. Н.: Сравнительная грамматика индоевропейских языков, Москва 1974.
- Словарь русского языка XI-XVII вв., ред. С.Г. Бархударов, вып. I-XXVIII, Москва 1975-.
- Словник української мови XVI-першої половини XVII ст., вип. вып. I-XXVIII, Львів 1974.
- Срезневский И.И.: Материалы для Словаря древнерусского языка, т. I-III, Москва 1958.
- Старославянский словарь (по рукописям X-XI веков), ред. Р.М. Цейтлин, Р. Вечерка, Э. Благовая, Москва 1994.
- Черненко І.: Лексико-семантичні групи церковно-релігійних термінів у «Російсько-українському словнику наукової термінології», в: *Сучасна українська богословська термінологія: від історичних традицій до нових концепцій. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції Львів, 13-15 травня 1998 р.*, ред. М. Петрович, Г. Наконечна, Л. Петрович, А. Ясіновський, Львів 1998, с. 280-286.

UWAGI DO ETYMOLOGII LEKSEMÓW GRZECH-ГРІХ-ГРЕХ
NA MATERIALE JĘZYKÓW
POLSKIEGO, UKRAIŃSKIEGO I ROSYJSKIEGO

Streszczenie

Artykuł jest poświęcony etymologii leksemu *grzech* (ps. **grěxь*, ukr. *зріх*, ros. *грех*). Przeprowadzona analiza, oparta na szerokim materiale słownikowym (słowników etymologicznych, gwarowych, poprawnościowych) trzech języków słowiańskich (polskiego, ukraińskiego i rosyjskiego), wykazała, iż najpopularniejsze dotychczasowe propozycje wiążące pochodzenie tego leksemu z ps. **grěti* należy w zupełności odrzucić, a także pozwoliła powiązać etymologię owego leksemu ze zrekonstruowanym bałtosłowiańskim leksemem **grojs-os*, którego pierwotne znaczenie można zrekonstruować jako „krzywizna, odchylenie od czegoś”, co w późniejszym okresie dało znaczenie przenośne „pomyłka”. Pogłębiona analiza etymologii leksemu *grzech* pozwoliła powiązać wskazany powyżej korzeń z praindoeuropejskim rdzeniem **gers-/ggers-* o znaczeniu m.in. „obracać; giąć, wyginać, zginać”. Przyjąwszy powyższą etymologię leksemu *grzech*, należy włączyć go do zasobu prasłowiańskich słów, odziedziczonych przez chrześcijańską leksykę konfesyjną w krajach słowiańskich. A zatem zaproponowany przez E. Klicha, S. Rosponda i S. Dubisza zasób słów należy powiększyć do pięciu i odtąd winien on być przedstawiany w sposób następujący: *bóg, święty, niebo, piekło, grzech*.

SELECTED REMARKS ON THE ETYMOLOGY OF THE LEXEMES GRZECH-ГРІХ-ГРЕХ
IN THE POLISH, UKRAINIAN AND RUSSIAN LANGUAGES

Summary

The article is devoted to the etymology of the lexeme *grzech* (ps. **grěxь* ukr. *зріх*, rus. *грех*). The analysis based on an extensive dictionary material (etymological, dialect, and monolingual dictionaries of three Slavic languages: Polish, Ukrainian, and Russian) has shown that this lexeme's hypothetical connection with **grěti* should be entirely rejected. The research has also revealed a connection of this lexeme's etymology with the reconstructed Balto-Slavic lexeme **grojs-os*. The original meaning of that latter lexeme can be reconstructed as “curve, bending.” In time, the meaning altered to “mistake”. An in-depth analysis of the etymology of the lexeme *grzech* allowed the author to connect the above-mentioned root with the Proto-Indo-European core *gers-/ggers-*, which means “to turn, to twist, to bend”. In accord with this etymology, the lexeme *grzech* should be included in the group of Proto-Slavic words that were inherited by the Christian religious lexis in the Slavic countries. Thus, the group of words proposed by E. Klich, S. Rospond and S. Dubisz should now contain five words: *bóg, święty, niebo, piekło, grzech*.

Ключові слова: гріх, етимологія, прайндоевропейський, балтослов'янський, християнство, дохристиянський період.

Słowa kluczowe: grzech, etymologia, praindoeuropejski, bałtosłowiański, chrześcijaństwo, okres przedchrześcijański.

Key words: sin, etymology, Proto-Indo-European, Balto-Slavic, Christianity, The pre-Christian era.